

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.32.7>
УДК 101.316.2:355.01

Тетяна ЦИМБАЛ

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри професійної та соціально-гуманітарної освіти,
Криворізький національний університет

ORCID: 0000-0001-8077-3238
E-mail: ttsymbal07@gmail.com

МАТЕРИНСТВО І ВІЙНА: ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ ВИКЛИКИ ТА ЕТИЧНІ КОЛІЗІЇ

Анотація. У статті представлено результати дослідження проблеми виконання материнських обов'язків під час війни. Увага акцентується на різних ролях, які виконують мами під час війни, на можливих відповідях материнства на виклики війни. Підкреслюється, що війна є точкою зламу для соціуму і для кожної родини, випробуванням моральності і шляхетності духу людини. Справедлива оборонна війна розглядається як етичний та екзистенційний виклик, що надає трагічну можливість виявлення моральних якостей, приводить до піднесення духу в умовах, коли агресор намагається брутально зруйнувати їх.

Зазначається, що гендерні проблеми в умовах воєнних дій розглядалися у феміністичному дискурсі, починаючи з середини ХХ ст. Традиційно увага дослідників зосереджувалась на таких жіночих ролях, як анти мілітаристки, жінки-жертви, жінки волонтерки, жінки-військові. Підкреслюється, що жінка може виконувати під час війни кілька ролей, змінюючи своє ставлення до подій, ступінь активності, пріоритетність ролей. Рольова ж багатоваріантність матерів залишалася на околиці гуманітарного дискурсу. У статті наголошується, що мами виконують в умовах війни різні ролі, залежно від віку дітей, території проживання, ставлення до військової служби дорослої дитини тощо. Жінка-мати іманентно бере на себе відповідальність і тягар жертвовності, ступінь якого має конкретно-історичний характер і значно посилюється в умовах військових дій. Рольові варіанти матерів розглядаються не як детерміновані, а телеологічні, як такі, що залежать від системи етичних якостей жінки. Окреслені ролі мами, що служать у війську, мами-волонтерки, мами-рятівниці маленьких дітей. Однак найбільша увага приділяється мамам воїнів. Аналізується історична традиція можливостей використання впливу мам на мобілізацію, на організацію допомоги армії, на підтримку духу військових.

Стверджується, що, не дивлячись на дев'ятирічний досвід російсько-української війни і позитивні приклади сучасних українських матерів воїнів, жертвовність та висока моральність ніколи не буде масовою, але свідомих мам може стати більше, а ставлення до воїнів та їхніх родин – більш шанобливим. Наголошується, що материнська відповідальність є гідною відповіддю на екзистенційні виклики та етичні колізії, породжені війною, тому важливими є подальші дослідження окреслених проблем у полідисциплінарному науковому дискурсі.

Ключові слова: відповідальне материнство, мама воїна, справедлива війна, антимілітаризм, етика піклування.

Tetiana TSYMBAL

PhD hab. (Philosophy), Professor
Professor of Department of Vocational and Socio-Humanitarian Education
Kryvyi Rih National University

MOTHERHOOD AND WAR: EXISTENTIAL CHALLENGES AND ETHICAL CONFLICTS

Abstract. *The article presents the results of a study of the problem of fulfilling maternal responsibilities during war. The attention is focused on the different roles that mothers play during the war, on possible responses of motherhood to the challenges of war. It is emphasized that war is a breaking point for society and for each family, a test of morality and nobility of the human spirit. A just defensive war is viewed as an ethical and existential challenge that provides a tragic opportunity to reveal moral qualities, leading to the rise of the spirit, in conditions when the aggressor is trying to brutally destroy them.*

It is noted that gender issues in wartime were considered in feminist discourse since the mid-twentieth century. Traditionally, researchers have focused on such women's roles as anti-militarists, women victims, women volunteers, and women soldiers. It is emphasized that a woman can play several roles during war, changing her attitude to events, the degree of activity, and the priority of roles. The role multiplicity of mothers remained on the outskirts of humanitarian discourse. The article emphasizes that mothers perform different roles in wartime, depending on the age of their children, the territory of residence, the attitude to the military service of an adult child, etc. A woman mother immanently assumes responsibility and the burden of sacrifice, the degree of which has a specific historical character and is significantly increased in the conditions of hostilities. The role variants of mothers are considered not as deterministic, but as teleological, as those that depend on the system of ethical qualities of a woman. The roles of a mother who serves in the army, a volunteer mother, and a mother who saves young children are given as examples. However, the greatest attention is paid to the mothers of soldiers. The author analyzes the historical tradition of the possibilities of using the influence of mothers on mobilization, on organizing assistance to the army, and on supporting the spirit of the military.

It is argued that, despite the nine-year experience of the Russian-Ukrainian war and positive examples of modern Ukrainian mothers of soldiers, sacrifice and high morality will never be widespread, but there may be more conscious mothers, and the attitude towards soldiers and their families may become more respectful. It is emphasized that maternal responsibility is a worthy response to the existential challenges and ethical conflicts caused by war, so further research on these issues in the multidisciplinary humanitarian discourse is important.

Keywords: *responsible motherhood, a warrior's mother, just war, anti-militarism, ethics of care.*

Серед проблем, які сьогодні, під час триваючої повномасштабної агресії росії проти України, потребують першочергового дослідження, необхідно виділити ті, що стосуються гендерних ролей, феміністичних аспектів антимілітаристського дискурсу, а також проблему материнства і війни у всьому різноманітті її варіантів, адже вона все ще залишається на околиці наукових пошуків. Традиційно впродовж усієї історії людства війна сприймалась як суто чоловіча справа, тому дослідники зосереджувалися переважно на насильницьких діях проти жінок, розглядаючи останніх як пасивних жертв, а не активних учасниць протиповедіння, тим самим маргіналізуючи їх [7].

Виходячи з цього, метою даної статті обрано дослідження екзистенційних та етичних вимірів проблеми материнства під час війни, ролей матерів залежно від віку дітей та відношення до військової служби, факторів, які впливають на стратегії поведінки матері під час війни в умовах обмежених можливостей вибору. Акцентування уваги на тому, як перетинаються жіночі долі і війна, на ролі жінок загалом і ролі жінки-матері, зокрема, допомагає

усвідомити, що війни впливають не тільки на країни, на політику, а й на суспільство в цілому, на родину як основу соціуму, на кожну людину.

Відправною точкою дослідження став аналіз характеру феміністичного дискурсу середини ХХ – початку ХХІ ст., який відображає загальні гуманістичні тенденції та окреслює роль жінки в сучасних військових конфліктах [2].

Осягнення сутності та гендерних аспектів проблеми війни привертало увагу інтелектуалок минулого століття – С. Вейль, С. де Бовуар, Х. Арендт, які були свідками і, по суті, жертвами Другої світової війни. Так С. Вейль характеризує війну як першу і найстрашнішу форму знекорінення людини, адже «завоювання майже завжди – зло. ...Тоді позбавлення коріння стає смертельною хворобою для поневолених народів» [1, с. 36]. Аморальний характер війни, нищівність тих, хто наживається на ній, а потім прикидається жертвою, підкреслює і С. де Бовуар. Особливо болісним, на її думку, є усвідомлення того, що жертви війни можуть бути марними [4, с. 8]. У свою чергу Х. Арендт намагається показати, як через розуміння насилля

можна прийти до нового трактування війни: «Технічне вдосконалення засобів насильства досягло тієї точки, коли вже жодна політична ціль не може ...співвідноситися з їхнім руйнівним потенціалом або виправдовувати реальне використання цих засобів у збройному конфлікті» [3, с. 3]. Мислителька висловлює сподівання, що старі переконання про війну як прискорювач розвитку економіки, про зброю як запоруку отримання влади, будуть відкинуті, і людство заперечить саму можливість війни, спрямовуючи погляди до високих гуманістичних цінностей.

Подібні антимілітаристські думки висловлюють і феміністки кінця ХХ - початку ХХІ ст., підкреслюючи маскулінний характер війни і певним чином міфологізуючи жіночу лояльність [5; 6; 8-10]. У той же час вони намагаються окреслити підходи до розуміння справедливої війни як відповіді на агресію іншої держави, як часу, коли прорізається «дух трагедії», коли кожен має обирати свою позицію. Справедливість захисту Батьківщини від зовнішнього агресора не викликає сумнівів. У даному випадку воїни стають рятівниками співвітчизників, своєї Батьківщини, втілюючи гуманістичні цінності порятунку та захисту [6]. Натомість антимілітаризм в умовах справедливої війни, на нашу думку, перетворюється на псевдопаціфізм. Тож «ми маємо завжди обирати певну сторону. Нейтральність допомагає людогубу, але ніколи не жертві» (Е. Візель). В умовах сучасної війни в Україні нейтральність неприпустима, вона по суті стає зрадою загиблих, втечею у небуття.

Окрім антимілітаристки – жінки, що різко витупає проти будь-яких військових дій і мілітаризації суспільства, одного із найпоширеніших жіночих образів, народжених у феміністичному дискурсі війни, останній представляє ще низку ролей.

Так жінка-воїн бере безпосередню участь у військових діях, заперечує гендерні відмінності під час служби. Сьогодні у багатьох країнах світу (у тому числі й в Україні) активно стверджується право жінок на участь у бойових діях. Дедалі більше феміністок схилиються до виправдання і навіть схвалення війн оборонних, справедливих, а тому все більше жінок йдуть служити у військо. Виконуючи ті ж функції, що і чоловіки, жінки-воїни все ж намагаються створювати сприятливий психологічний та моральний клімат, мінімізуючи ризики та нівелюючи непривабливі риси «маскулінності» війни.

Інша роль – жінка-жертва як символ страждань та болі, які приносить війна. Адже «до війни та після війни жінки «обслуговують» окупаційні армії своєю працею та тілом і дедалі більше переважають у численних таборах біженців, де намагаються зберегти іншим життя. Усю «жіночу працю» – материнську турботу, годування, захист, догляд за хворими та літніми, підтримку сімейних зв'язків – наражає на небезпеку війна; тому крізь очі й життя кожної жінки можна побачити результати деконструктивістських дій війни на стосунках і на

тілах обох статей різного віку» [10, с. 57]. Саме роль жінки-жертви є найбільш традиційною у феміністичному дискурсі.

Оптимістичний образ під час війни представляють так звані жінки миру. Як вважають західні дослідниці, «фемінну миролюбність виражено у стилі міркувань, що виявляють увагу до реальних, а не гіпотетичних відносин, до почуття довіри як джерела й перевірки розуміння, що більше зацікавлене в ефективному діалозі, ніж у доказах» [9, с. 67]. Це жінки, які прагнуть переговорів, порозуміння, досягнення миру. Однак «не можна вести переговори з тим, хто хоче напасти на вас на вулиці, забрати ваше життя разом із вашим гаманцем» (Б. Джонсон).

Крім того, війна породжує ще кілька типів жіночих ролей, а саме: жінки-волонтери, жінки-медики, жінки-колаборантки тощо, і, нарешті, – жінка-мати як втілення сили духу і жертвовності. Фокусування на ролі матерів під час війни дозволяє переключити увагу з безпосередніх військових дій, з політичних лідерів на виявлення впливу війни на сім'ю. Саме дослідження досвіду сімей дозволяють проаналізувати наслідки насильства на найбільш особистісному рівні, до якого і залучені матері та діти.

Звичайно, будь-яка жінка під час війни може виконувати кілька ролей, змінювати своє ставлення до подій, ступінь активності тощо. Так само і мама може виконувати різні ролі, залежно від віку дітей, місця проживання, ставлення дорослої дитини до військової служби. Жінка-мати іманентно бере на себе тягар жертвовності, ступінь якого має конкретно-історичний характер і посилюється в умовах військових дій. У той же час, межа між бажанням захистити своїх дітей та аморальним відстороненням дорослих дітей від обов'язку захисту Вітчизни дуже чітка, але ігнорується деякими жінками. Переважно жінки-матері воїнів акцентують увагу не на власній жертвовності, а на піклуванні про всіх солдат, які є рятівниками рідної країни. Тим самим жінки втілюють гуманістичні ідеали патріотизму, захисту та порятунку, сприяючи осмисленню байдужості як аналога дискримінації та насильства.

Роль матерів у різних війнах, в різні історичні періоди змінювалась, але є спільна мета усіх матерів – запобігання розповсюдженню насильства, особливо по відношенню до дітей. Це той феномен, який отримав назву «відповідальне материнство» [7, с. 124]. Значення цього поняття надто суперечливе і залежить від того, як мами бачать свою відповідальність під час війни, як змінюють ролі: від жертви і споглядачки, до людини, що має активну громадянську позицію, бере участь в акціях спротиву.

Розглянемо ролі матерів залежно від роду її занять, віку дитини та функцій, які бере на себе доросла дитина.

По-перше, мама-воїн – роль, яку виконували українки ще в часи Першої світової війни (причому перша жінка-офіцер у світі – Олена Степанів – була саме україночкою). Кількість жінок-воїнів у Другій

світової війні значно зросла, адже більшовики наголошували на рівноправності жінок та чоловіків у всіх сферах діяльності. Образ жінки-воїна традиційно широко використовується в агітаційних матеріалах, демонструючи уявлення нації про захист своєї свободи і незалежності від агресора. Сьогодні українські жінки-воїни повторюють подвиг своїх бабусь і прабабусь, служать у піхоті і в артилерії, в медичних частинах і в розвідувальних підрозділах тощо. Однак, чим керуються мами, коли залишають своїх маленьких дітей на інших членів родини і йдуть воювати? Як правило, жінка залишає своїх дітей, щоб самій захистити їх, підкорюючись природному інстинкту матері, і реалізуючи принцип рівноправності з чоловіками.

Дійсно, жінки повинні мати рівні права з чоловіками, у тому числі і щодо служби в армії. Та, якщо жінка зробила вибір стати мамою, вона повинна виховати і виростити дитину, а потім вже робити інші вибори. На нашу думку, матері не мають права кидати своїх дітей, навіть через високу мету – захист Батьківщини. Захищати дитину потрібно не тільки від фізичної, а й від психічної, від емоційної небезпеки. Ті травми, які отримує дитина, коли розлучена з мамою, коли постійно переживає за її життя, не підлягають повному загоєнню, повній реабілітації. Усвідомлюючи це, наприклад, в Ізраїлі призивають жінок на службу в армію, однак після їхнього одруження, народження дітей, звільняють їх. Навіть якщо жінка-мати залишається в армії не на бойовій посаді, то після початку бойових дій її евакуюють у безпечне місце. У ситуації, коли мама служить у війську і йде на війну, у дитини відбирають право вибору. Для маленької дитини перебування матері на фронті еквівалентне смерті матері. Дитина стає сиротою (принаймні на певний час) і платить надвисоку ціну за вибір матері.

З 2014 р. багатьом українським жінкам відмовили у зарахуванні до війська, до терто-ріальної оборони, тому вони стали волонтерками: виготовляють коктейлі Молотова, плетуть маскувальні сітки тощо. Жінка-мати звикла захищати, і тому волонтерство для неї – звична справа. Ще одна роль матері – збір коштів для військових. Цю місію виконували мами і під час Першої світової війни, а під час Другої переважно збирали необхідні для солдат речі та їжу. Українські мами так само збирають продукти для військових, кошти для придбання необхідного обладнання. Вони віддають свої заощадження, розміщують інформацію про потреби військових у соцмережах, звертаються до підприємців.

Ще одна роль жінок – мами маленьких дітей, які змушені вирішувати дилему: чи залишити малюків поруч із війною, з ризиками для життя, чи вивести їх у безпечне місце. І це не вибір між «відповідальним» та «безвідповідальним» материнством, а материнський біль. Однак навіть у цьому випадку вибір матері іноді обумовлений політичними переконаннями та приглушеним голосом совісті,

адже іноді псевдо біженцями стають мами з дітьми із безпечних регіонів України, використовуючи трагізм війни і допомогу європейських країн у корисливих цілях.

І остання, найбільш важка роль жінки-матері під час війни – мама воїна. Ця роль має давню історію. Найближчим яскравим історичним прикладом ролі матерів під час війни є досвід Першої світової, яка розпочиналась без мобілізації, на добровільних началах (тільки 5 % війська складали професійні військові). Так і в 2014 р. в Україні відсіч російським загарбникам дали переважно добровольці. Тоді, у 1914 р., ситуація порушила питання, якими є чоловіки, що добровільно йдуть на війну, і питання про роль матерів у відправленні синів на війну. Останні стали центром уваги як прихильників, так і противників мобілізації. Матері дорослих синів з обох боків дебатів вважали, що виступають проти насильства, наполягали на тому, що запобігають подальшим вбивствам, смертям, різанині. Ті жінки, які виступали проти призову, аргументували свою позицію міркуваннями про те, що материнські якості несумісні з кровопролиттям, тому жінки-матері повинні мобілізувати зусилля проти масового знищення людей, адже «жінки – охоронці життя нації і повинні прагнути миру, а не війни». Антивоєнна пропаганда стверджувала, що «матері, як творці життя, не мають права ні закликати власних синів, ні примушувати синів інших матерів йти воювати і вбивати» [7, с. 128].

З іншого боку, ті, хто підтримували обов'язкову мобілізацію, мали свої вагомі аргументи: призов зменшить кількість жертв, надаючи допомогу тим, хто вже на фронті, а значить прискорить завершення війни. Вони також вважали, що своїми діями запобігають насиллю. Саме цю лінію активно підтримували військові лікарі, які звертались до матерів із закликом виконати свій обов'язок, не перешкоджати синам йти на фронт і тим самим запобігти подальшим смертям. Мобілізація повинна була врятувати поранених та поновити армію, адже ніщо так не впливає на зменшення втрат, як достатня кількість солдат.

Саме таку ситуацію ми спостерігаємо сьогодні в Україні: вояки, що захищають Батьківщину з 2014 р., не мають можливості відновитися, відпочити як слід, тому що тисячі чоловіків вальяжно гуляють вулицями українських міст, у незаконний спосіб ухилившись від виконання військового обов'язку, а то й втекли за кордон «під захистом» своїх мам і дружин.

На початку ХХ ст. мам закликали бути відповідальними і все ж вирішити цю дилему: якщо ти за призов, твій син також може загинути, але якщо ти проти і кажеш, що не виховувала сина солдатом, то виникає етично неповноцінна ситуація, коли ти погоджуєшся, щоб тебе захищали чужі сини. Моральна дилема завжди посилюється пропагандою з обох боків, яка під час двох світових війн набувала широкого розповсюдження та великої сили. Під час

Першої світової війни протистояння груп матерів щодо проблеми «відповідального материнства» породило насильство між самими матерями. Запеклі суперечки виникали між матерями, які втратили синів, або сини повернулись скаліченими, і тими, хто переховував синів від війни [7].

Керівництво країн-учасниць Першої світової війни навіть намагалось створити образ патріотичної матері солдата як Спартанської матері, архетип якої відповідав образу матері воєнного часу і протиставлявся іншому образу, іншому архетипу воєнного часу – Фетіді, матері Ахілла, яка виступала проти участі свого сина у Троянській війні. Переважно матері в той час були соціально і політично налаштовані взяти на себе роль Спартанської матері, що підтримувалась і засобами масової інформації. Для заохочення чоловіків йти до війська використовували образ матері для того, щоб нагадати солдатам їхній обов'язок перед батьківщиною та родиною, переконати їх, що такий вчинок – стати на захист Вітчизни – буде приводом для того, щоби родина пишалася ними. Художники-пропагандисти часів Першої світової прекрасно усвідомлювали роль матері, силу материнського переконання у вербуванні солдат, тому на плакатах зображували солдат, яких із посмішками проводжали на війну мами і дружини [7, с. 127].

Сьогодні образ матері не експлуатується таким чином. Більше звертаються до свідомості самих потенційних воїнів, апелюючи до гідності чоловіків та їхнього обов'язку захистити Україну та власні сім'ї.

Наші воїни беруть участь у справедливій оборонній війні заради любові до Батьківщини, заради своїх сімей, заради матерів. Відправка чоловіків на захисну війну в усі часи розглядалась не як акт насильства, а як героїзм найвищого гатунку, а матері воїнів, які не заважають їм йти на війну, стали прикладом підвищеної громадянської відповідальності, патріотизму та невимовної жертвності.

З іншого боку, важливо наголосити, що матері солдат країн учасниць війни поділяються на дві протилежні групи: матері воїнів, що захищають свою країну від агресора, і матері солдат-загарбників, що хочуть підтримують своїх синів-окупантів або проявляють нищу байдужість до їхніх діянь. Зауважимо, що не дивлячись на страшні злочини, що чинили і продовжують здійснювати російські загарбники в нашій країні, Україна, дотримуючись міжнародних конвенцій, створила гарячу лінію для російських матерів солдатів, щоб допомогти їм дізнатися, чи є їхні сини серед полонених або загиблих.

Ще одна роль мам під час війни – помічниця в госпіталах. Знову ж таки з часів Першої світової війни мами ставали помічницями у госпіталах, адже професійно важливі якості медичних сестер дуже нагадують материнські: терпіння, доброта серця та характеру, здатність до постійної уваги, тактовність. І

пов'язана з цією роллю – роль мами-доглядальниці за скаліченим солдатом. Ця роль стає для жінки, дитина якої постраждала під час воєнних дій, перманентною, вимагає багато фізичних і моральних сил, адже піклуватися про фізично скалічену або контужену дитину, з психологічними та психічними проблемами, дуже важко.

Але ще трагічніша роль мами – хранителька пам'яті. Історія зберегла свідчення про жахливі втрати людей під час двох світових війн, коли сотні тисяч матерів оплакували своїх загиблих синів і доньок, вшановували їхню пам'ять. Тоді одним із способів збереження пам'яті була золота зірка, яку замість блакитної на прапорі військовослужбовців вивішували у своєму вікні. Матері, які втратили синів на війні, носили чорні пов'язки із золотою зіркою. Пізніше, у 1928 р., була заснована організація American Gold Star Mothers. Традиція зберіглася і сьогодні в американській культурі: матері, які втратили дітей на війні носять брошки із золотою зіркою по центру або золоту шпильку із лавровими вінками і зіркою посередині [7, с. 131]. Наголосимо, що материнство, материнське горе має як приватний, особистий, так і громадський вимір. Саме тому, визнаючи важливу роль матері у військових діях, після закінчення Першої світової війни, Британія визнала виборче право жінок саме як материнське право.

Підсумовуючи, підкреслимо, що спроба осмислення проблем, пов'язаних із насильством у ХХ-ХХІ ст., ставить питання про чільне місце матерів у наративі війни. Образ матері під час війни є більш багатограним, ніж виключно мати-патріотка. Мама змінюють своє ставлення до війни: від заперечення, антагонізму щодо війни до підтримки солдат і бажання перемоги у справедливій війні, тим самим демонструючи індивідуальну і колективну активність. Відповідно змінюються й уявлення українських жінок-матерів про власну роль у триваючій війні, відходячи від суто гендерних ідентичностей і зосереджуючись на осмисленні необхідності посиленої участі у військових діях. Звісно, не дивлячись на дев'ятирічний досвід російсько-української війни і позитивні приклади сучасних українських матерів воїнів, жертвності та висока моральність ніколи не буде масовою, але свідомих мам може стати більше, а ставлення до воїнів та їхніх родин – більш шанобливим. У свою чергу дослідники не повинні ігнорувати ці зміни, адже це може призвести до маргіналізації образу матері в соціально-філософському дискурсі, до втрати можливості осмислити ролі й проблеми матерів під час війни, до звуження фокусу дослідження, недооцінку суб'єктності в обговоренні сутності та наслідків військових дій.

1. Вейль С. Укорінення. Лист до клірика. Київ: Дух і літера, 1998. 298 с.
2. Цимбал Т. Еволюція феміністичного дискурсу війни: від антимілітаризму до етики піклування.

Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Гендерні дослідження». Острог: Вид-во НУ «ОА», 2015. Вип 1. С. 187–193.

3. Arendt H. *On Violence*. New York: A Harvest / HBJ Book, 1970. 108 p.
 4. Beauvoir S. *La force des choses*. Paris: Gallimard, 1972. 507 p.
 5. Bell V. *Interrogating Incest: Feminism, Foucault, and the Law*. New York: Routledge, 1993. 143 p.
 6. Cocks J. *Colonels and Cadres: War and Gender in South Africa*. Cape Town: Oxford University Press, 1991. 204 p.
 7. Damousi J. Mothers in war: «responsible mothering», children and the prevention of violence in twentieth-century war. *Wiley for Wesleyan University. History and Theory*, Vol. 56, No. 4, Theme Issue 55: Theorizing Histories of Violence (December, 2017), pp. 119–134.
 8. Elshatain J. *Women and War*. New York: Basic Books, 1997. 187 p.
 9. Held V. *Feminist Morality*. Chicago: University of Chicago Press, 1993. 98 p.
 10. Ruddick S. *Maternal Thinking: Toward a Politics of Peace*. New York: Basic Books, 1999. 214 p.
- References:**
1. Veil S. (1998). *Ukorinennia. Lyst do kliiryka*. [Rooting. A letter to a cleric]. Kyiv: Dukh i litera. 298 p. (in Ukrainian).
 2. Tsybmal T. (2015). *Evolutsiia feministychnoho dyskursu viiny: vid antimilitaryzmu do etyky pikluvannia* [The Evolution of Feminist War Discourse: From Antimilitarism to an Ethics of Care]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii «Henderni doslidzhennia»*. Ostroh: Vyd-vo NU «ОА», 2015. Vyp 1. P. 187–193. (in Ukrainian).
 3. Arendt H. (1970). *On Violence*. New York: A Harvest / HBJ Book. 108 p.
 4. Beauvoir S. (1972). *La force des choses*. [The power of things]. Paris: Gallimard, 507 p. (in French).
 5. Bell V. (1993). *Interrogating Incest: Feminism, Foucault and the Law*. New York: Routledge. 143 p.
 6. Cocks J. (1991). *Colonels and Cadres: War and Gender in South Africa*. Cape Town: Oxford University Press. 204 p.
 7. Damousi J. (2017). *Mothers in war: «responsible mothering», children and the prevention of violence in twentieth-century war. Wiley for Wesleyan University. History and Theory*. Vol. 56, No. 4, Theme Issue 55: Theorizing Histories of Violence (December). P. 119–134.
 8. Elshatain J. (1997). *Women and War*. New York: Basic Books. 187 p.
 9. Held V. (1993). *Feminist Morality*. Chicago: University of Chicago Press. 98 p.
 10. Ruddick S. (1999). *Maternal Thinking: Toward a Politics of Peace*. New York: Basic Books. 214 p.